

**ЖИВОТЪТ И СТРАДАНИЕТО НА ЕДИН БЪЛГАРСКИ
ПРЕДСТОЯТЕЛ
ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIII ВЕК**

Иван БИЛЯРСКИ (София)

Патриарх Йоаким III е една от най-интересните и трагични фигури в историята на българската православна църква през късното средновековие. Той заема търновската катедра в сложното време, когато самото съществуване на държавата е поставено под въпрос както от татарските нашествия, така и от вътрешните размирици и напредването на ромейте. По своята политическа активност патриарх Йоаким III се отличава от предшествениците си, което до голяма степен определя и трагичния завършек на живота му. Изявите му като дипломат, изпълнявал няколко мисии в особено деликатни моменти, свързани както с църковната политика, така и с тази на държавата ни го представят като влиятелно лице още от времето отпреди да стане църковен предстоятел на България. Именно затова смятам, че си заслужава на неговата дейност да се обърне по-голямо внимание, за да изясним някои моменти, определянето на точния характер на които все още стои като задача пред историографията.

Разполагаме с малко изворови сведения за живота и дейността на патриарх Йоаким III. Той е адресат на едно от писмата на папа Николай IV до България, писани на 23 март 1291 г.¹ За неговата мисия в Константинопол, свързана с усложненията около позицията на българската църква на II Лионски събор ни съобщава едно писмо до Джироламо д'Асколи (бъдещия папа Николай) до Св. Престол от 1274 г.² Не трябва да забравяме, че патриарх Йоаким III е посочен в Синодика на Българската православна църква, което е факт от особена важност за нашето изследване³. Преди всичко обаче, сред изворовите данни за интересуващия ни български прелат трябва да бъде посочена историята на Георги Пахимер, в частта си относно политическата промяна в България, свързана с отстраняването на Чака и възкачването на Теодор Светослав Тертер на престола⁴.

Интересуващият ни търновски предстоятел не е пренебрегван в българската историография, но при все това остават някои питання около неговата личност, индивидуална съдба и политическа дейност, на които предстои да се даде отговор. Тук само ще се опитам да набележа част от проблемите и да дам отговор според възможностите, които ни предоставят изворите.

Патриарх Йоаким III вероятно е роден през втората четвърт на XIII столетие. Не знаем нищо за неговия произход, но можем да предполагаеме, че е произхождал от знатно семейство. Първите си сведения за него черпим от няколко папски документи. Така в личното си писмо до него от 23.III.1291 г. папа Николай IV пише: “Tenet enim probabiliter nostra credilitas, quod in hiis iuxta dei, et nostrum beneplacitum prosequendis, exhibebis te voluntarium facilem atque promptum, cum tu si tamen ille sis qui tunc erat archiepiscopus Bulgarorum, olim coram quondam magnifico viro Michaelae Paleologo Imperatore Grecorum Illustri, eo tempore Constantinopoli residente professus fueris in palatio de Blachavria coram nobis sicut a tua excidisse memoria non credimus oraculo vive vocis te pape Romano immediate subesse tuncque ad hoc ad quod te nunc inducimus dispositus videbaris”⁵. Значението на тези думи става съвършено ясно, ако го съпоставим с текста на посланието от юли 1274 г., което ни разкрива дейността на Джироламо д’Асколи (именно бъдещия папа Николай IV) в Константинопол по подготовката на II Лионски събор. След като взема отношение по неканоничността на Българската и Сръбската църкви, в посланието се казва: “Quomodo autem dispositi sunt predicti servii et alii de cagora ad presentem unionem ecclesiasticorum, littere eorum quas miserunt ad Constantinopolitanum patriarcham Ioseph manifestant. Item quod fiant littere ex parte sanctissimi domini nostri pape ad latinos qui serviunt Imperatori ad milites et servientes ut secundum suum iuramentum recte et fideliter serviant ei et non inveniant occasionem de cetero de scandalo ecclesiarum quod fuit prius”⁶. И така, от посочените изворови сведения става ясно, че в Константинопол е пребивавала българска делегация, водена от патриарха – по това време Игнатий⁷ – която е имала пълномощия (изрично са споменати писмата до Вселенския патриарх Йосиф) да води преговори за присъединяване на България към подготвяната уния. Тук не е мястото подробно да обсъждаме позицията, заета от Българската църква по отношение на църковната политика на Михаил VIII Палеолог и решенията на II Лионски събор. На друго място съм си позволил да оспоря наложилото се в българската историография становище, че България абсолютно твърдо и от самото начало е била противник на унията⁸. За нас е по-интересна несъмнено важната роля, която бъдещият патриарх Йоаким е играл в делегацията. В текста изрично се казва, че той е обявил гласно във Влахернския дворец и то пред папските легати мисълта за непосредствено подчиняване на Римската църква. Това иде

да рече, че става дума за лице, натоварено с особени отговорности, което е имало възможността и правото да говори от името на делегацията и да води преговорите за сключване на уния. Разбира се, далеч съм от мисълта, че става дума за някаква негова индивидуална изява, не само защото тази позиция се потвърждава и от гореспоменатите писма до Вселенския патриарх, но и защото в противен случай Йоаким едва ли би осъществил своята бляскава църковна кариера.

Следващото ни сведение за интересуващото ни лице ни го представя вече като патриарх на Търново и на цяла България. Точно кога е заел катедрата не се знае, ала вероятно това ще да е станало в самото начало на 80-те години на XIII век след мъченическата смърт на патриарх Макарий, вероятно по време на татарската хегемония в първите години след възцаряването на цар Георги I Тертер⁹. От това време черпим и първите си сведения за дейността и позициите на новия български предстоятел. Във връзка с това бих искал да обърна внимание на едно сведение на Георги Пахимер. Става дума за събитията около разтрогването на втори брак на цар Георги I Тертер със сестрата на цар Йоан III Асен и възстановяването на първия му брак. Така ромейският историк съобщава: "... Тертер, за когото посочихме, че стана цар на българите след отеглянето на Асен от там, проводи пратеници и си поиска съпругата. Той отстрани родната сестра на Асен, тъй като се бил свързал с нея незаконно, пък и защото тамошната църква не го допускала до светите тайнства, понеже, както казваше, бил постъпил незаконно със съпругата си"¹⁰. Несъмнено, става дума за събитията, свързани с патриарх Йоаким III, макар и името му да не е изрично упоменато. Той е предстоятелят на българската църква, който е влязъл в конфликт с царя около неговия втори брак. Това дава основание на някои изследователи да твърдят, че тъкмо тогава се поставя и началото на изострените отношения между Тертеровци и патриарха, довели до неговата трагична смърт¹¹.

Значително по-напред в своето изложение, Пахимер ни съобщава още едно интересно сведение за активността на патриарх Йоаким III в политическата сфера. Макар и съобщено в ретроспективен план в труда на ромейския историк, можем убедено да твърдим, че това е следващото по хронология събитие от живота на интересуващото ни лице, за което имаме данни. Отново става дума за дипломатическа мисия на търновския предстоятел, имаща за цел уреждане на отношенията с Империята, както и осигуряване на приемствеността в наследяването на престола в рамките на Тертеровата династия. Така, според думите на Г. Пахимер, когато синът на цар Георги I Тертер бил заложник при ромеите, той бил освободен и изпратен при баща си именно вследствие на една мисия на патриарх Йоаким, който бил проведен в Константинопол по повод осъществяването на някакъв предполагаем брак между българския престолонаследник и дъщерята на великия стратопедарх Синадин¹². Тези думи

са достатъчно основание да си направим заключения относно значимостта на фигурата на Йоаким III, както и за активната му позиция както във външната, така и във вътрешната политика на България.

Това заключение получава своето брилянтно потвърждение и във факта, че лично папа Николай IV изпраща особено послание до този български предстоятел, както и до царя¹³. Несъмнено Св. Престол в Рим е бил добре информиран за силните му позиции и е разчитал, че той ще може да повлияе за евентуална преориентация на страната. Да не забравяме че България и Балканите точно в тази епоха имат особено значение за политиката на Папството с оглед стратегическото си положение по пътя към Близкия и Далечен Изток и Централна Азия, към които то проявява особена и донякъде успешна активност.

За съжаление следващото ни сведение за патриарх Йоаким III е свързано с неговата трагична гибел. Съобщението за нея дължим отново на Георги Пахимер, който ни разкрива събитията в България по време на краткото царуване на хан-Ногаевия син Чака, който успява да завземе властта в страната в самия край на XIII столетие. Впоследствие самият Чака става жертва – както впрочем и баща му хан Ногай – на вътрешните размирици в Златната Орда, нежели на Теодор Светослав Тертер, макар и формално да е отстранен и екзекутиран именно вследствие на заговор от страна на последния. След като разказва, че новият цар удушил татарина с помощта на евреи, които с доверие използвал за такива цели, ромейският автор продължава, че той (Теодор Светослав) хвърлил в пропастта и тамошния патриарх Йоаким, когото отдавна подозирал, че иска да ги предаде на татарите и така станал господар на всички¹⁴.

Това може и да е така, но посочената позиция на патриарха едва ли е била във вреда на Теодор Светослав и още повече да стане причина за екзекуцията на българския църковен глава. Самият този цар е характерен с протатарската си политика, благодарение на която не само успява да заеме и задържи престола си, ала и бележи известни външнополитически успехи, свързани с териториално разширение на държавата на североизток¹⁵.

И така, имаме всички основания да предполагаме, че отношенията между патриарх Йоаким и цар Теодор Светослав не са били изначално лоши – все пак именно този търновски предстоятел успява да издейства освобождаването на последния от заложничество в Константинопол. Ето защо би трябвало да си поставим въпроса защо и как е бил убит българския църковен глава. Наскоро бе повдигнато и питането дали тази екзекуция е била резултат на съдебно решение или на таен заговор с негласното съгласие на царя¹⁶. Единственото пряко свидетелство, което се съдържа в изворите е подозрението за сътрудничество с татарите. В какво по-конкретно се е състояло то не се съобщава. Остава единствено да

разгледаме вариантите, за да се опитаме да достигнем до някакво заключение.

На първо място, би трябвало да разгледаме посоченото у Пахимер. Някои историци безкритично се съгласяват с това сведение¹⁷. Същевременно виждането, че патриарх Йоаким III е бил екзекутиран заради някакви връзки с татарите е сериозно оспорено в българската историческа книжнина¹⁸. С основание се изтъква, че при евентуално предателство името на патриарха не би било включено в текста на Синодика, където обаче то присъства¹⁹. Това дава път на тезата, че Йоаким III вероятно е бил убит поради конфликт между светската и църковната власт в България²⁰. Нещо повече, П. Павлов смята, че това навярно е станало поради несъгласие на патриарха с политика на Теодор Светослав и евентуалната му съпричастност към противникова групировка в борбата за власт²¹. Каквото и да е решението на този проблем, смятам, че имаме всички основания да се усъмним в сведението на Георги Пахимер за предателство от страна на българския църковен глава.

Ако отхвърлим татарската теза, остават два варианта, които ще разгледаме поотделно – обвинение за някакво сътрудничество със Западната църква и за такова с ромеите. Връзките на патриарх Йоаким с Рим са несъмнени и те се потвърждават от писмата на папа Николай IV. Интерес представлява сведението за срещата с папските легати, сред които е Джироламо д'Асколи (бъдещият папа), в Константинопол и “обещанието” за подчинение на Св. Престол в Рим. Все пак, трябва да се изтъкне, че тези контакти на бъдещия патриарх едва ли са били несъгласувани с царя и с тогавашното църковно ръководство, на което той е бил официален пратеник. Очевидно е, както вече съм имал възможност да отбележа другаде, че властите в Търново са предприели дипломатически ход, при който са се започнали поне разговори за присъединяване към подготвяната лионска уния с цел париране на претенциите на ромеите относно диоцеза на Охридската архиепископия²². Връзките на България със Запада – главно в лицето на Кралството на Двете Сицилии – продължават и сетне, при цар Георги I Тертер²³. В този смисъл не бих могъл да съзря в това причината за такова драстично действие от страна на Теодор Светослав, като убийството на патриарха – на практика безпрецедентен случай в българската история.

Може би, повече внимание заслужава възможността да става дума за някакво сътрудничество с Константинопол. Отношенията с Империята в началото на царуването на новия цар са враждебни, което се доказва и от похода на севастократор Радослав и последвалите го събития²⁴. Същевременно обаче не разполагаме с никакви сведения, че патриарх Йоаким е бил привърженик на Константинопол. Напротив – именно с неговото име се свързват контактите с Рим, които, независимо от наличието или не на уния, са имали антиромейска насоченост, сиреч целели

са проваляне на плана на Михаил Палеолог относно диоцеза на Охридската архиепископия.

При настоящото състояние на изворите не можем да твърдим нищо определено относно причините за смъртта на патриарх Йоаким III. Във всеки случай тя едва ли е предизвикана от чисто канонични проблеми. Това, което можем да твърдим, е, че той остава верен на Православието, което се потвърждава от посочването му в Синодика. Същевременно не бива да забравяме, че този български предстоятел е измежду най-активните в политическата и дипломатическа сфера, което и най-вероятно става причина за гибелта му. Тъй или инак очевидно е, че тъкмо с неговото отстраняване се свързва – при това директно в словата на Георги Пахимер – укрепването на властта на новия цар Теодор Светослав Тертер.

БЕЛЕЖКИ

¹ Delorme, Ferd., Al. Trutu. Acta romanorum pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI (1276—1304) e regestis vaticanis aliisque fontibus. Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, Fontes, ser. III, vol. V, tomus II, Citta del Vaticano MCMLIV, No 100, p. 170—171; Билярски, Ив., Ил. Илиев. Папа Никола IV и Българите. – Исторически преглед, 5—6, 1997, с. 169—171.

² Trutu, Al. Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261—1276). Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes, series III, volumen V, tomus I. Citta del Vaticano MCMLIII, No 50, p. 135—137.

³ Попруженко, М. Синодикът царя Борила. София, 1928, с. 91, № 143.

⁴ Georgii Pachymeris. De Michaeli et Andronico Palaeologis libri tredecim, rec. I. Beckerus, Bonnae 1835, vol. II, I. III, 26, p. 265.

⁵ Билярски, Ив., Ил. Илиев. Папа Никола IV и Българите, с. 171; Delorme, Trutu. Acta romanorum pontificum, p. 171.

⁶ Билярски, Ив., Ил. Илиев. Папа Никола IV и Българите, с. 166; Trutu. Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261—1276), No 50, p. 136.

⁷ Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX—XIV век), София, 1997, с. 260—261.

⁸ Билярски, Ив. Папа Никола IV и Българите, с. 182—183; Biliarsky, Iv. “La Bulgarie, l’Empire et la Papauté au Concile de Lyon II”, Méditerranées, No 16, 1998, p. 86—87. До сходни с моите заключения достига и колегата К. Петков (Средновековна България и Лионската уния: един малко известен епизод от политическите биографии на патриарх Йоаким III и папа Николай IV, Палеобалканистика и старобългаристика. Материали от V есенни национални четения „Проф. Иван Гълъбов“, Велико Търново, 1990, с. 359—365), ала – за съжаление – както съм отбелязал и другаде той не познава – поне в оригинал – някои от основните извори, поради което и заключенията му не са напълно обосновани.

⁹ Николова. Устройство и управление на Българската православна църква, с. 261.

¹⁰ Georgii Pachymeris. De Michaeli et Andronico Palaeologis, vol. II, I. 20, p. 57.

¹¹ Андреев, Й. „Държава и църква в средновековна България“. – Трудове на Великотърновския университет, ИФ, Т. X, 2, 1972–1973, с. 388.

¹² Georgii Pachymeris. De Michaeli et Andronico Palaeologis, vol. II, 1. III, 26, p. 267.

¹³ Билярски, Ив., Ил. Илиев. Папа Никола IV и Българите, с. 166.

¹⁴ Georgii Pachymeris. De Michaeli et Andronico Palaeologis, vol. II, 1. III, 26, p. 265.

¹⁵ Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XIV век), София, 1995, с. 25 сл.

¹⁶ Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква, с. 262.

¹⁷ Иречек, К. История на българите. София, 1978, с. 332; Гюзелев, В. „България в края на XIII – началото на XIV век. Царуването на Тертеровци“. – В: България 681–1981. София, 1981, с. 157.

¹⁸ Андреев, Й. Държава и църква..., 388–389; Събев, Т. Самостояйна народностна църква в средновековна България. София, 1987, с. 332.

¹⁹ Попруженко, М. Синодикъ царя Борила, с. 91, № 143.

²⁰ Андреев, Й. Държава и църква..., с. 388.

²¹ Павлов, Пламен. Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав. – Духовна култура, 1992, 6, 27–33; Същия. Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в., Търновска книжовна школа, Т. V, Велико Търново, 527–534. Този автор по принцип не изтъква никаква протатарска политическа линия на патриарх Йоаким III, но смята, че българският предстоятел е бил против обвързването на страната с политиката на Чака срещу Токту, – а тъкмо такава е първоначалната линия на Теодор Светослав – което би могло да доведе до разорителни нашествия от страна на войските на Златната Орда.

²² Билярски, Ив. Папа Никола IV и Българите, 182–183; Biliarsky, Iv. La Bulgarie, l'Empire et la Papauté au Concile de Lyon II, p. 86–87.

²³ Билярски, Ив. Папа Никола IV и Българите, с. 183–184; Biliarsky, Iv. La Bulgarie, l'Empire et la Papauté au Concile de Lyon II, p. 87–88.

²⁴ Georgii Pachymeris. De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, 1. III. 26, p. 266–267; Pljakov, Z. „Die Aussenpolitik des bulgarischen Staates um das Ende des 13. Jh. (1292–1300)“, Etudes historiques, XII, 1984, S. 23–24; Божилов, Ив. Българите във Византийската империя, София, 1995, с. 349; Билярски, Ив. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV в.), София, 1998, с. 57–58, 110–111.